

Bestrafen: een overzicht, een mythe en nieuwe varianten

*J. van der Pligt, W. Koomen en F. van Harreveld**

Een belangrijke manier om het naleven van regels te bevorderen is de zogenoemde instrumentele benadering. Deze richt zich op het opsporen van overtredingen en het sanctioneren van de overtreders waarbij men vooral als doel heeft potentiële overtreders af te schrikken. Volgens Van Stokkom (2004) is deze benadering in grote mate afhankelijk van de aanwezigheid van externe negatieve prikkels zoals boetes, taakstraffen of detentie. Zodra de kans op deze prikkels klein is, verdwijnt de afschrikkende werking en neemt de kans op overtredingen toe. Deze observatie wordt ondersteund door de psychologische literatuur. In dit artikel zullen we de bevindingen van die literatuur kort samenvatten. Deze richt zich op de effectiviteit van verschillende methoden van gedragsbeïnvloeding en omvat zowel onderzoek naar het leergedrag van dieren als onderzoek naar gedragsinterventies die beogen menselijk gedrag te veranderen. In het tweede gedeelte zullen we de bevindingen illustreren met gegevens uit de praktijk. Na deze bespreking gaan we kort in op enige nieuwe vormen van beïnvloeding en bestraffing.

Psychologisch onderzoek naar bestraffen

De psychologische literatuur over gedragsverandering toont dat bestraffing in het algemeen een significante invloed heeft op gedrag. Daarbij moet wel aan een aantal voorwaarden zijn voldaan. Ten eerste moet de straf zo snel mogelijk volgen op het ongewenste gedrag. Hoe korter de tijdspanne tussen gedrag en sanctie, hoe groter de effectiviteit. Consistentie van de bestraffing is een tweede (zeer) belangrijke factor; hoe vaker het ongewenste gedrag wordt

* Prof. dr. Joop van der Pligt, dr. Wim Koomen en dr. Frenk van Harreveld zijn als respectievelijk hoogleraar, universitair hoofddocent en universitair docent verbonden aan het Onderzoeksinstituut Psychologie van de Universiteit van Amsterdam.

bestraft, des te sneller het gedrag wordt afgeleerd. Het meest effectief is een straf waarvan men met zekerheid weet dat deze volgt op het ongewenste gedrag. Ook de intensiteit of extremiteit van de straf bevordert het afleren van ongewenst gedrag. Kazdin (2001) stelt in zijn overzichtswerk over de effectiviteit van gedragsinterventies dat een milde straf reeds voldoende kan zijn om gedragsverandering te bewerkstelligen, vooral als men het type straf varieert. De extremiteit van de straf bevordert dus wel het leergedrag; de invloed daarvan is echter veel minder groot dan vaak verondersteld wordt. Op een gegeven moment heeft verzwaring van de sanctie geen toegevoegde waarde meer; een boete van € 900 wordt niet als drie keer zo erg ervaren als een boete van € 300 en is zeker ook niet drie keer zo effectief. Kortom, in de context van specifieke preventie, weegt de kans betrapt te worden zwaarder dan de omvang van de sanctie. Het belang van de pakkans impliceert dat effectieve handhaving vaak duur is. Soms besluit men ter compensatie van de geringe pakkans tot zwaardere sancties. We zullen later in dit artikel het geloof in de effectiviteit van strenge straffen ('hoe strenger hoe beter') als een mythe beschrijven.

Er kleeft een aantal andere nadelen aan bestraffen. Bestrafing is effectief indien wordt voldaan aan de hiervoor genoemde voorwaarden, maar vaak generaliseert het maar matig naar gerelateerde gedragsdomeinen. Dus het afleren van agressief gedrag op het sportveld betekent niet dat men zich ook minder agressief zal gedragen in het verkeer. Later zullen we meer voorbeelden geven van deze geringe generaliseerbaarheid.

De verdwijning van het 'ongewenste' gedrag door bestraffing is in feite tijdelijk, omdat het gedrag vaak (ook) geassocieerd blijft met de voordelen die dat gedrag had. Dus na een therapie blijft ook het ongewenste gedrag (agressie, angst, om twee voorbeelden te noemen) bestaan, maar het wordt onderdrukt en is vervangen door een andere aangeleerde respons. In een nieuwe context kan de oude respons zo weer opduiken. Het belangrijkste is dat de nieuwe respons in zo veel mogelijk situaties de dominante respons is, om de recidev kans zo klein mogelijk te houden. Een andere manier om dat te bewerkstelligen is om niet alleen te sanctioneren maar tevens alternatief, gewenst gedrag te belonen. Belonen is een relatief verwaarloosde benadering om regelconformgedrag te bevorderen (zie Van der Pligt, Koomen e.a., 2007; Feld, Frey e.a., 2006), maar het voert te ver dit onderwerp uitgebreid te behandelen in het huidige artikel.

Ten slotte blijkt uit onderzoek dat bestraffing gepaard kan gaan met nadelige neveneffecten, met name als er geen alternatief wordt geboden. De effecten die Kazdin noemt zijn vermijdingsgedrag, emotionele reacties, imitatie en escalatie. Deze laatste twee zien we bijvoorbeeld vaak optreden bij bestraffing met fysiek geweld (denk aan verstoorde opvoedingsrelaties, demonstraties, voetbalrellen). Gedragsregulatie die in grote mate leunt op bestraffing en weinig beloningen kent, kan ook leiden tot een moedeloosheid en de neiging weinig initiatief te nemen. Het beeld van de 'geslagen hond' vat dit aardig samen, maar geeft ook aan dat we hierbij moeten denken aan vrij extreme situaties met een eenzijdige nadruk op bestraffing.

Illustraties uit toegepast onderzoek

Onderzoek naar handhaving laat zien dat afschrikkingseffecten vooral bepaald worden door de inschatting van de *kans* om betrappt te worden (Nagin en Paternoster, 1991) en veel minder door de *omvang* van de sanctie. Mensen blijken bijvoorbeeld vooral te worden weerhouden van winkeldiefstal door de *angst* te worden betrappt, en de afkeuring van hun gedrag in de eigen sociale omgeving. De eerste factor verwijst naar de subjectieve pakkans, de tweede factor (sociale afkeuring) wordt later in dit hoofdstuk besproken.

Veel toegepast onderzoek naar de effecten van bestraffing richt zich op meer specifiek gedrag zoals verkeersgedrag. Determinanten van belastingfraude worden ook vrij regelmatig onderzocht. De effecten van sancties op (kleine) criminaliteit en het zich houden aan verordeningen op het gebied van milieu en hygiëne zijn ook wel onderzocht, maar in mindere mate. Verkeersgedrag is veel onderzocht omdat het relatief eenvoudig gedrag is dat ook goed meetbaar is (snelheidsovertredingen, door rood licht rijden, alcoholgebruik). Masten en Peck (2004) voerden een meta-analyse uit over 106 interventies met als doel het rijgedrag van 'problematische' automobilisten te verbeteren. Dit onderzoek betrof dus de specifieke preventie bij een bepaalde doelgroep. De resultaten lieten kleine maar significante effecten zien; zowel het aantal overtredingen als het aantal verkeersongelukken nam af. De belangrijkste conclusie was dat de *intensiteit* van de interventie in belangrijke mate het

succes bepaalde. Een aanhouding met een uitleg van het hoe en waarom van de sanctie werkt beter dan een foldertje in de bus of een anonieme boete die maanden na de overtreding op de deurmat belandt. Blais en Dupont (2005) voerden ook een meta-analyse in dit onderzoeksgebied. De bestudeerde interventies resulteerden in een reductie (20 tot 30%) van ernstige verkeersongevallen. Deze effecten bleven in de regel echter beperkt tot bepaalde typen ongelukken en de specifieke weggedeelten waar de interventie plaatsvond, hoewel er soms sprake leek van een reductie op niet gepatrouilleerde weggedeelten. De kern van het betoog van Blais en Dupont (2005) was dat vooral de mate van *zekerheid* van straf bij regelovertreding het gewenste gedrag beïnvloedt.

Ook Ross en Antonowicz (2004) presenteren een overzicht van de effectiviteit van sancties op rijgedrag. Zij vonden wel algemene effecten, maar die bleken kortdurend te zijn; na twee maanden was er al sprake van een significante reductie van het effect en na drie tot vier maanden was er geen significant effect meer. Onderzoek van Elliott e.a. (2000) richtte zich op overtreders en toonde zelfs een *stijging* van het aantal overtredingen na een veroordeling, wellicht omdat men denkt dat het noodlot de gewoonte heeft niet bij herhaling toe te slaan (*lightning doesn't strike twice*). De resultaten van dit en ander onderzoek leiden tot de conclusie dat de specifieke preventieve werking van bestrafing gering is bij een lage pakkans. Ander onderzoek bevestigt dat de reductie van verkeersongevallen alleen optreedt als sprake is van *voortdurende* grootschalige controle. Kortom, zoals we al in de inleiding stelden; de pakkans moet groot zijn. In de regel verdwijnen de effecten zodra de controle-intensiteit wordt gereduceerd (Beenstock, Gafni e.a., 2001). Grootschalige en voortdurende controles zijn echter kostbaar. Ook blijkt uit onderzoek het verbeterde rijgedrag niet te generaliseren naar andere weggedeelten waar de controle minder intensief is; dit is blijkbaar een structureel probleem van bestraffingsmodellen. Wanneer dus sprake is van een lage subjectieve pakkans, hebben sancties niet of nauwelijks invloed op (rij)gedrag. Ross en Antonowicz (2004) beargumenteren dat de zeer geringe pakkans (in Canada en de VS is deze tussen de 0,5 en 0,05%) voor het rijden onder invloed mede debet is aan het probleem van rijden onder invloed. Bij rijden onder invloed is een complicerende factor dat meer dan 80% van de gevallen (rijden onder invloed) wordt veroorzaakt door minder dan 5% van de automobilisten. Random controles leveren dus veel

ergebnis op voor de grote 'brave' meerderheid terwijl men weinig overtreders zal betrappen. Dit dilemma zien we terug in meerdere domeinen. Sancties zouden vooral veelplegers moeten treffen maar het is vaak ingewikkeld dat te bewerkstelligen zonder nadelige consequenties voor anderen die zich meestal wel aan de regels houden. In de handavingsliteratuur worden ook andere manco's genoemd van benaderingen die veel nadruk leggen op sanctionering: versterking van calculerend gedrag, vergroting van het wantrouwen, minder betrokkenheid en meer weerstand en sociale conflicten (zie onder andere Sherman, 1993). Pessers (2006) wijst ook op de gevaren van een systeem van wantrouwen dat moet worden gecomplementeerd met toezichhoudende instanties waarbij sancties de norm zijn. Dit kan volgens haar ten koste gaan van sociale cohesie. Samengevat zien we dat de belangrijkste conclusies uit psychologisch onderzoek naar gedragsverandering worden bevestigd. Onmiddellijke bestraffing werkt beter dan uitgestelde bestraffing. De sanctie moet bij voorkeur met zekerheid volgen op regelovertredend; de pakkans is immers een betere voorspeller van gedrag dan de hoogte van de straf. Ten slotte kan een te grote nadruk op sanctionering een aantal sociale nadelen met zich mee brengen.

De mythe: zwaar is beter

Sherman (1990) is een van de onderzoekers die stellen dat afschrikking ook contraproductieve effecten kan genereren, zoals investering in tegenmaatregelen en pogingen de handhaver te misleiden. Dit zal vooral het geval zijn als men de sanctie onrechtvaardig vindt ('waarom ik en al die anderen niet?'). Voorbeelden hiervan zien we vooral bij de combinatie van een lage pakkans en extreme sanctie. Een voorbeeld zijn de felle protesten in België in 2004 na de plotse introductie van 'superboetes' voor een aantal verkeersovertredingen. Het publieke verzet was groot en na een aantal maanden besloot men de boetes weer te verlagen. Nog geen twee jaar later kondigde de Duitse minister voor verkeer aan dat het tijd werd de boetes aanzienlijk te gaan verhogen. We hebben dus te maken met een hardnekkig geloof. Sancties die men onrechtvaardig vindt ondermijnen ook de eigen verantwoordelijkheid; men beschouwt de straf vooral als 'domme pech', waardoor internalisering van het gedrag uitblijft.

De roep om hogere boetes zien we niet alleen bij verkeersgedrag. Vaak wordt geroepen om zwaardere straffen teneinde de criminaliteit te bestrijden. Sommigen roepen in deze context zelfs om de herintroductie van de doodstraf. Landen zonder de doodstraf laten echter geen hoger aantal moorden zien dan landen die de doodstraf nog steeds toepassen. Staten in de Verenigde Staten die de doodstraf afschaften, werden niet geconfronteerd met een plotse toename van het aantal moorden. De Verenigde Staten kende ook een periode zonder doodstraf naar aanleiding van een uitspraak van het Hoogerechtshof. Later kwam dit hof terug op dit standpunt, maar dit leidde niet tot een daling van het aantal moorden. Keer op keer is aangetoond dat agressief gedrag vooral afneemt door de consistentie en de zekerheid van bestraffing en niet door de extremiteit van de straf. Dit zien we terug bij onderzoek naar gedragsovertredingen bij kleuters en bij grootschalige analyses van de preventie van agressief gedrag (Berkowitz, 1993).

Samengevat kunnen we stellen dat extreme straffen niet het wondermiddel zijn dat velen denken. Onderzoek geeft aan dat extremere sancties de generale preventie niet bevorderen. Ook is onduidelijk of de specifieke preventie toeneemt zoals blijkend uit een afgenomen recidivekans. Extreme straffen kunnen neveneffecten hebben en minder effectief zijn om meerdere redenen (bijvoorbeeld de waargenomen onrechtvaardigheid). Ook in dit gedeelte moeten we weer wijzen op het grote belang van de consistentie en zekerheid van bestraffing. Een hoge pakkans betekent echter ook vaak een niet onaanzienlijke en soms onhaalbare investering. Om die reden is het wellicht ook interessant te kijken naar andere vormen van bestraffing. Dat doen we in het volgende gedeelte.

Andere vormen van bestraffing en beïnvloeding

De moderne techniek biedt de mogelijkheid andere, meer sociale sancties op te leggen. In dit gedeelte bespreken we die kort. Als we de geschiedenis bekijken, dan zijn de sancties van de overheid in de regel instrumenteel en betreffen geld (boete) of tijd (detentie of taakstraf). Sociale bestraffing of de mogelijkheid daarop is echter ook een belangrijke determinant van gedrag. De individualisering van de samenleving leidde tot een reductie van de invloed van de sociale omgeving op het gedrag van mensen, maar in recente

jaren zijn nieuwe vormen van sociale sanctionering gebruikt die interessante mogelijkheden bieden. We beschrijven kort de twee belangrijkste.

De eerste vorm van sociale bestraffing is omstrepen en de meningen over deze methode lopen zeer uiteen. Deze vorm van sociale bestraffing wordt '*name and shame*' genoemd; in Nederland spreekt men wel van de digitale schandpaal. De laatste term is wat specifiek; veel *naming* en *shaming* vindt plaats op internet, maar dat is geen noodzakelijke voorwaarde. In een aantal landen (met name de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk) wint de methode snel aan populariteit en wordt er gebruik van gemaakt door zowel de overheid als een veelheid aan andere instanties en belangengroeperingen. Zo bestaan er websites waarop restaurants worden genoemd waar klanten onwel zijn geworden, er bestaan websites waarop de namen en adressen worden gepubliceerd van wanbetalers en mensen die strafbare feiten hebben gepleegd. Ook zijn er websites waarop men na het intypen van het eigen adres informatie krijgt over alle mensen in de woonomgeving en op de route van huis naar school die ooit veroordeeld werden voor seksuele onbetamelikheden met kinderen. Deze informatie bestaat uit naam, adres, type vergrijp en een foto van het betreffende individu. Ten slotte zien we ook websites met filmmateriaal over zich agressief gedragende ordebewakers, foto's van foutparkeerders en bedrijven die wanprestaties hebben geleverd.

Een niet digitale vorm van *naming en shaming* is een in sommige staten in de VS gebruikte alternatieve straf die bestaat uit het gedurende enkele dagen of weken met een sandwichbord voor de supermarkt lopen waar men eerder iets heeft ontvreemd. Het bord vermeldt in zo'n geval de tekst '*I am a thief*'. Het is duidelijk dat deze methoden regulering behoeven. We hebben te maken met een potentieel krachtig instrument maar het is onduidelijk hoe het zit met de waarborgen. Het risico is natuurlijk de stigmatisering van bepaalde individuen of groepen. Zo was het voor jongeren in Engeland die na lichte vergrijpen op een website werden gezet van de lokale politie, min of meer onmogelijk nog werk te vinden. Een Engelse krant dacht een bijdrage te leveren aan de bestrijding van seksueel misbruik van kinderen door het publiceren van namen en adressen van veroordeelde pedofielen. Hierbij werden fouten gemaakt, met alle gevolgen van dien. Het is aan de andere kant de moeite waard na te gaan in welke domeinen en voor welk gedrag

name and shame een effectief middel kan zijn met een aantoonbare preventieve werking zonder dat er sprake is van onaantoonbare stigmatisering. Op dit moment is er in sommige landen helemaal geen regulering; in andere, zoals Nederland, gebeurt het op ad-hocbasis. Zo verbood de rechter de gemeente Venlo de namen en adressen van illegale hennepkwekers te publiceren. Anderzijds overweegt de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA) wel gebruik te maken van deze sanctie. Ook andere overheidsinstanties zijn doende de resultaten van inspectiegegevens op websites te zetten; meestal gebeurt dit buitenwettelijk omdat er geen specifieke wettelijke grondslag voor is. Ook in Nederland wint deze methode snel aan populariteit, zowel in de wetgeving als in de bestuurspraktijk. Toepassingen zien we vooral in het bestuursrecht. In het strafrecht zien we minder voorbeelden vanwege de vigerende strenge wettelijke privacyregels. Nader onderzoek moet duidelijkheid bieden over de mogelijkheden en beperkingen van deze vorm van sociale bestraffing. Hierbij moet zowel naar de generale als de meer specifieke preventieve werking worden gekeken

Een andere methode die beoogt mensen te herinneren aan bestaande normen wordt toegepast in het verkeer en bestaat uit het onmiddellijk en duidelijk aangeven dat men een overtreding begaat ('u rijdt te snel', 'u kleeft'). Hierbij maakt men gebruik van bestaande detectiemethoden die langs elektronische weg onmiddellijke feedback geven. Dit heeft een effect op het gedrag. Deze methode herinnert mensen aan een sociale norm en omdat men publiekelijk wordt gewezen op de overtreding is tevens sprake van een sociale, in tegenstelling tot instrumentele bestraffing.

Een alternatieve, minder bestraffende manier om sociale normen te activeren en regelconform gedrag te bevorderen bestaat eruit mensen simpelweg te informeren over de mate van voorkomen van het regelconforme gedrag. Overtreders hebben namelijk de neiging het aantal overtreders te overschatten. Informatie die deze misvatting corrigeert heeft een corrigerend effect op gedrag. Informatie over snelheidsovertredingen van andere automobilisten brengt mensen ertoe hun snelheid te reduceren, zoals overtuigend werd aangetoond in Canadees onderzoek. In één van die onderzoeken (Van Houten en Nau, 1980) werden Canadese bestuurders geconfronteerd met het percentage automobilisten dat zich de vorige dag aan de geldende snelheidsnormen had gehouden en met het hoogste percentage tot dan toe. Dit leidde tot een duidelijke daling

in snelheid, vooral voor de snelst rijdende bestuurders. Een niet te negeren voordeel was bovendien een daling van ongelukken met 57%. Dit voorbeeld toont aan dat het mogelijk is met relatief simpele middelen normen te activeren met een positief, preventief effect. Een andere toepassing van de effecten van normen op conformerend gedrag is te vinden op het terrein van de belasting. Wenzel (2005) maakte mensen duidelijk dat belastingfraude minder voorkwam dan zij dachten. Zoals verwacht, stimuleerde objectieve informatie over de prevalentie van fraude (die geringer was dan gedacht) regelconform gedrag. Overigens ontstaat een probleem als het aantal overtreders groot is, in zo'n geval kan de informatie averechts werken. Ten slotte kan men ook denken aan meer directe sociale beloningen. Michiels (2006) noemt *naming* en *faming*, waarbij bijvoorbeeld de namen en adressen van bedrijven die zich juist heel goed aan de regels hebben gehouden worden gepubliceerd op publiekelijk toegankelijke overzichten. Het toekennen van keurmerken is een ander voorbeeld van een sociale beloning. Deze voorbeelden betreffen het bestuursrecht en met name op dat gebied lijken zowel *naming* en *shaming* als *naming* en *faming* een interessant potentieel te hebben.

Samenvattend kunnen we stellen dat er verschillende manieren zijn van sociale bestraffing en beïnvloeding die regelconform gedrag kunnen stimuleren. Ook het activeren van sociale normen kan op verschillende manieren en het is interessant de effectiviteit van deze handhavinginstrumenten te onderzoeken. De meest extreme sancties zien we bij *naming* en *shaming*. In een aantal gevallen heeft deze methode zowel sociale als financiële gevolgen, denk bijvoorbeeld aan het voorbeeld waarbij de namen en adressen van restaurants waar mensen onwel zijn geworden worden gepubliceerd op een website. In andere gevallen kan de methode stigmatiseren en zelfs ontsporen. Dit laatste zien we vooral in landen met minder strenge privacyregels zoals de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Onderzoek naar en regulering van deze benadering is dringend gewenst.

Conclusies

De handhavingpraktijk lijkt te worden gedomineerd door benaderingen waarbij sanctionering of bestraffing centraal staat. De reden

lijkt voor de hand te liggen: straf werkt, en snel. Een noodzakelijke voorwaarde voor effectieve sanctionering is echter dat de potentiële overtreder de kans op bestraffing groot acht. Als dat niet zo is, vervalt men vaak in het oude gedrag, kortom de specifieke preventieve werking van punitieve sancties wordt vooral bepaald door de subjectieve pakkans.

De idee dat de generale en de specifieke preventieve werking van sancties met een lage pakkans wordt verbeterd door de sanctie extremer te maken, wordt niet ondersteund door onderzoek.

Extreme sancties met een lage pakkans leiden vaak niet tot een afname van het ongewenste gedrag. Bovendien zullen extreme sancties met name bij een lage pakkans eerder als onrechtvaardig worden beschouwd.

Benaderingen die erg veel nadruk op bestraffing leggen, kunnen ook andere nadelen hebben, zoals calculerend gedrag en minder sociale cohesie. Vandaar onze suggestie om waar mogelijk bestraffen (het afleren van ongewenst gedrag) te combineren met belonen (het aanleren van gewenst gedrag).

Daarnaast bespraken we een aantal sancties die minder bewerkelijk en wellicht effectiever zijn dan de traditionele sancties. Deze sancties combineren vaak instrumentele en sociale bestraffing. Ook gedragsbeïnvloeding door te wijzen op normoverschrijding of het normatieve gedrag werden kort besproken. De literatuur geeft aan dat interventies die gebruikmaken van deze factoren regelconform gedrag kunnen stimuleren. Deze nieuwe vormen van sanctionering bieden wellicht mogelijkheden voor de toekomst. De snelle ontwikkelingen, met name op het gebied van *naming* en *shaming* zijn interessant, maar vergen nader onderzoek en vragen om regulering om excessen zoals in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk te voorkomen. Toepassingen in Nederland zien we vooral in het bestuursrecht. Naast deze nieuwe vormen van bestraffing is het interessant om na te gaan wat de bijdrage zou kunnen zijn van sociale beloningen zoals *naming* en *faming* en het toekennen van keurmerken. Ook die meer sociale vormen van beloning kunnen regelconform gedrag bevorderen.

Literatuur**Beenstock, M., D. Gafni e.a.***The effect of traffic policing on road safety in Israel*

Accident Analysis & Prevention, 33e jrg., 2001, p. 73-80

Berkowitz, L.*Aggression; its causes, consequences, and control*

New York, McGraw-Hill, 1993

Blais, E., B. Dupont*Assessing the capability of intensive police programmes to prevent severe road accidents*

The British Journal of Criminology, 45e jrg., 2005, p. 914-937

Feld, L.P., B.S. Frey e.a.*Rewarding honest taxpayers? Evidence on the impact of rewards from field experiments*

Basel, CREMA, 2006, Working paper 2006-16

Houten, R. van, P.A. Nau*A comparison of the effects of posted feedback and increased police surveillance on highway speeding*

Journal of Applied Behavior Analysis, 14e jrg., 1981, p. 261-271

Kazdin, A.E.*Behavior modification in applied settings*

Belmont (CA), Wadsworth/Thomson Learning, 2001 (6e dr.)

Masten, S.V., R.C. Peck*Problem driver remediation; a meta-analysis of the driver improvement literature*

Journal of Safety Research, 35e jrg., 2004, p. 403-425

Michiels, F.C.M.A.*Houdbaar handhavingsrecht.*

Deventer, Kluwer, 2006 (oratie Tilburg)

Nagin, D.S., R. Paternoster*The preventive effects of the perceived risk of arrest*

Criminology, 29e jrg., 1991, p. 561-585

Pessers, D.*Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur*

Den Haag, 12 september 2006, Lezing voor de Raad van het Openbaar Bestuur

Pligt, J., van der, W. Koomen e.a.*Bestrafen, belonen en beïnvloeden*

Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2007

Ross, R.R., D.H. Antonowicz*Antisocial drivers*

Springfield (IL), Charles C. Thomas Publishers Ltd, 2004

Sherman, L.W.*Police crackdowns; initial and residual deterrence*In: M. Tonry, N. Morris (red.), *Crime and justice; a review of research*, Chicago, University of Chicago Press, 1990

Sherman, L.W.

*Defiance, deterrence and
irrelevance; a study of the
criminal sanction*

Journal of Research in Crime
and Delinquency, 30e jrg., 1993,
p. 445-473

Stokkom, B. van

*Handhaven: eerst kiezen, dan
doen; sociaal-wetenschappelijke
mogelijkheden en beperkingen*

Den Haag, Ministerie van
Justitie, 2004

Wenzel, M.

*Misperceptions of social norms
about tax compliance; from
theory to intervention*

Journal of Economic
Psychology, 26e jrg., 2005,
p. 862-883